

Lidt om møllerne i Ribe Oldemoder

Af Helge Søgaard

Mellem de mange artikler om Sydvestjyllands lokalhistorie, H. K. Kristensen har skrevet, findes også skildringer af egnens vandmøller. Som en hilsen og tak til ham skal emnet tages op igen i et forsøg på at samle, hvad Ribe Oldemoder (R.O.) beretter om det. Denne redegørelse for bispestolens og kapitlets indkomster er en af de ældste kilder til forståelsen af det gamle Ribe amts kulturhistorie. Den er påbegyndt 1291 og er med store mellemrum forøget med nye notitser og bemærkninger indtil 1518, så den viser et udsnit af, hvad kirken ejede i stiftet. Møllævæsenet indtager en central plads i arbejdets historie. Det er det første forsøg herhjemme på at aflaste mennesket for det hårde fysiske slid ved at tage naturens energikilder i produktionens tjeneste. Det var bevægelsesenergien, der skulle omsættes til at drive en roterende aksel, men de teknologiske forudsætninger var beskedne, så den vandkraft og vindenergi, der stod til rådighed, blev kun udnyttet under stort kraftspild.

Når der tales om møller, vil de fleste tænke på formaling af korn, så der må gøres opmærksom på, at de også har haft anden anvendelse. 1161 omtales en valkemølle ved Tommerup å i Skåne, hørende til præmonstratenserklosteret,¹ og 1201 er der tale om en mølle i Halland til fremstilling af jern (*de molendino, ubi fabricatur ferrum*),² og som på uvis hvilken måde har været benyttet ved den stedlige udsmeltning af det uundværlige metal.

Vandmøller i Ribe-egnen omtales tidligere, end R.O. nævner dem. 1215 overlader Valdemar Sejrs nonnerne i Sct. Nicolai kloster i Ribe en vandmølle i Tange med fri mælet og tilliggende jorder,³ og i hovedstykket i kong Valdemars jordebog fra 1231 anføres det, at kongen ejer halv-

delen af en mølle i Gram herred og 2 møller i Malt herred i Vilslev sogn. Det menes, at det er Vilslev og Jested møller, begge ved Kongeåen.⁴ Den sidste nævnes 1942.⁵ Man må forestille sig, at vandmøllerne har været ret udbredte på denne egn, når det fattige kildestof kan opregne så mange.

Den ældste vandmølle, der optræder i R.O., er den kongelige mølle i Ribe. I et diplom, dateret Nyborg 14. marts 1255, blev Harboøre nordligt i stiftet overdraget bisp Esger på kirkens vegne som erstatning for Lustrup mark, som opstemningen til møllen havde sat under vand.⁶ Møllen må have været af stor betydning for kongen, siden han ville ofre så meget på at holde den i drift, og overdragelsen må ses i forbindelse med Jyske Lov 1-57, der bestemmer, at ingen, der bygger en ny mølle, må oversvømme en anden mands jord. Det vides ikke, hvor meget jord, kirken ejede i Lustrup, og om der indgik mere i erstatningen end for det, der blev oversvømmet til møllens drift, men bisp Esger var efter alt at dømme kongens tro mand, og det er muligt, at kirken har fået et rundeligt vederlag, da forholdene omkring den nye mølle skulle bringes i orden.

En anden mølle blev købt af kirken. Oplysning herom gives i et diplom fra Ribe 17. okt. 1272, hvori Ebbe Ugodsen til bisp Esger sælger en ejendom i Rørkær øst for Tønder, bestående af 3 ottinger i Jejsing mark med mølle, græsgange og øvrige tilliggende for 100 mark penge.⁷ Sælgeren har været en af Sønderjyllands mange små herremænd, men kendes ikke nærmere. Hans datter var gift med Anders Nielsen, vist en søn af kammermesteren Niels Pedersen, der døde 1266.⁸ Salget er et af de mange vidnesbyrd om, hvorledes kirken ved sin rigdom på likvide midler kunne samle sig jord. Følges Svend Aakjærs beregninger, har de 3 ottinger svaret til 3 mark guld efter tidens mål eller ca. 36 tønder land.⁹ Også købesummen er det svært at beregne, da den danske mark i det 13. århundrede katastrofalt forringedes. 1 mark penge kan på tiden for købet

kun have svaret til $\frac{1}{4}$ mark sølv eller endnu mindre.¹⁰ Det ser ud til, at ejendommen bedst kan karakteriseres som en lille adelsgård, hvortil der hørte en vandmølle til formaling af selve gårdens og vel også de omliggendes kornhøst.

En mølle i He blev sammen med 3 gårde, der var skænket til kannikernes fællesbord af bisp Esger Juul og præsten Troels, fritaget for alle ydelser til kongen, som det fremgår af et diplom fra Roskilde 23. juli 1299.¹¹

I en yngre optegnelse nævnes en mølle i Isbjerg, Varde landsogn. Den var skænket 1433 af Anders Svendsen med 12 ørtug land med eng. Oplysningen i R.O. passer ikke med, hvad et diplom fortæller, og det sidste må man rette sig efter. Møllen synes at have været i drift til midt i forrige århundrede og har ligget ved Mariabæk. Den svarede 1 skilling grot eller $\frac{1}{5}$ mark sølv i afgift.¹²

Mellem kannikernes særskilte gods opregnes en mølle i Thyregod, der ydede 12 snese ål og 3 eller 4 ørtug mel i afgift. Man lægger her mærke til, at der foruden en afgift i mel også betales med ål. Møllen har vist ligget ved Skjern ås biå Oddebæk.¹³

Møllen i Hessel, Hjern herred, hørte til Erik Glippings gave til faderens minde, som det også fremgår af et endnu bevaret diplom af 29. dec. 1259, udstedt i Viborg.¹⁴ Den optræder ligeledes som krongods i hovedstykket i kong Valdemars jordebog.¹⁵

En mølle i Estrup, Malt herred, gav en indtægt på 12 mark penge ved slutningen af det 13. århundrede. Den hørte til kannikernes fællesgods.¹⁶

De førnævnte møller er hver betegnet som *molendinum*, det vil efter tidens latin sige *vandmølle*. Ville man udtrykke sig mere bestemt, føjede man tillægsordet *aquaticus* til, så det hermed tydeligt blev angivet, at det var vandet, der leverede drivkraften.¹⁷ Foruden disse møller havde man også i Ribe stift de mindre skvatmøller, der ikke krævede så store vandmængder og ikke var i drift året rundt. Efter om-

tale i aviserne er de arkæologisk påvist, idet der er fundet to anlæg ved Tjæreborg og et mellem Kolding og Ferup.¹⁸ I R.O. er de omtalt i Holbøl i Jerlev sogn og herred. De kaldes *tremule*.¹⁹ Oluf Nielsen har i sin udgave af R.O. gengivet det med kværne. Oversættelsen er rigtig, idet der er tale om møller, men det må være møller af en særegen art, da teksten ellers vil bruge det almindelige molendinum, og den sammenhæng, hvori det nye ord optræder, viser, at det er en anden slags vandmøller end de andre. I oversættelse lyder stedet: . . . i byen Holbøl, hvor der står en smuk [?] og mange »tremule« ved en bæk mod nord. Meningen kræver her oversættelsen skvatmølle. Selve ordet tremula er oversat ved det franske trémie, tragt, hvorigennem kornet hældes ned i selve kværnen.²⁰ Det er givet, at ordet i R.O. ikke har denne betydning, men det er måske valgt, fordi den ukendte hånd, der har indført notitsen, ikke har kendt noget udtryk for denne særlige mølletype.

I det foregående er der ikke talt noget om vindmøller. De er ikke omtalt direkte, og hvis man vil fastslå, at de har været kendt på den egn, R.O. omfatter i sit tidsrum, må man søge stednavnenes vidnesbyrd. *Mylnætoft*²¹ i Yderbjerrum yder ikke nogen hjælp, da ordets forled er neutralt om møllens art, og heller ikke *stackæ mylnæ*²² fortæller noget. Derimod kan lokaliteten *møllehøugh*²³ i Øster Vedsted formentlig give lidt oplysning, da vindmøller efter sagens natur må bygges på høje steder i terrænet, mens vandmøller lægges så lavt som muligt for at udnytte faldhøjden. Stednavnet kendes også fra et diplom fra 1531 fra Fur, hvori det staves *Mølhøw*.²⁴ Begge steder er det vel sproglige minder om forsvundne vindmøller, og stednavnet har i øvrigt også været brugt senere på mange steder. Kun hvis vindmøller ikke har været kendt på den tid, da dette afsnit af R.O. blev skrevet, må man opgive denne nærliggende forklaring af stednavnet og søge en anden. Det er straks iøjnefaldende, at vindmøller ikke nævnes i Jyske Lov fra

1241, mens den, som allerede omtalt, beskæftiger sig ret udførligt med vandmøller. De sidste har på denne tid været gamle i landet og så udbredte, at det var nødvendigt at have faste retningslinjer for deres oprettelse og drift, som Christopher I's diplom fra 1255 bekræfter det; vindmøller har enten været ukendte eller så sjældne, at lovgivningen ikke havde grund til at indføre bestemmelser om dem. Man skal ikke lade sig forvirre af, at Rimkrøniken under omtalen af Amled bruger ordet vejrømølle, idet den ud fra sin egen tids forhold har forestillet sig, at de også var i brug i den danske sagtid. H. F. I. Estrups hypotese om, at Harald Kesjas træhus på Haraldsborg ved Roskilde var en vindmølle, er gendrevet, før den blev fremsat, af Rasmus Nyerup.²⁵

Det ældste sikkert dokumenterede vidnesbyrd om vindmøllens forekomst herhjemme er diplommet af 10. marts 1259, der omtaler en vindmølle, *molendinum ventale*, i Fløng på Sjælland.²⁶ Et andet diplom fra 1261 nævner fire *wættehrmølne* i Heddinge, som hver årlig yder 8 mark penge.²⁷ 1304 tales der om *domus molendini aerii*, et vindmøllehus, i Holbo herred,²⁸ og 1310 høres der om en *molendinum ad ventum*, en vindmølle, i Lyngerup.²⁹ Efter denne tid forekommer vindmøller hyppigere, og det er ikke nødvendigt at opregne flere i Danmark. Derimod er der grund til at gøre opmærksom på, at en vindmølle i Ütersen, der omtales 1235, anses for den ældste i Holsten,³⁰ og at en vindmølle kendes fra Köln 1222.³¹ Der er derfor ikke tvivl om, at man har kendt vindmøller herhjemme, da R.O. blev skrevet, men det var en nyhed, som det også fremgår af, at man har brugt forskellige navne for at betegne dem. Sprogbrugen har været vaklende.

Det er muligt, at vindmøllerne allerede i middelalderen har fungeret som et supplement til vandmøllerne, som det kendes fra en senere tid, men så ofte tørke og vindstille indtraf på samme tid, var man i knibe. Under sådanne forhold

kunne hestemøller gøre nytte. Hestemøllen kendes under navnet *molendinum caballarium* eller *molendinum equorum* fra Flandern 1188.³² Herhjemme omtales hestemøllen i skriftet om den hellige Vilhelms undergerninger fra første fjerdedel af det 13. århundrede, hvori der fortælles om en karl, der kom til skade i den.³³ Ved Sorø klostets brand 1247 ødelagdes en hestemølle, *equorum mola*.³⁴ Tidsmæssigt er der således intet i vejen for, at hestemøllen kan have været kendt i Sydvestjylland, da R.O. blev skrevet, men den nævnes ikke i den.

Heller ikke håndkværne omtales i R.O., og skønt det er unødvendigt at bevise, at de har været brugt i det 13. århundrede, skal det dog anføres, at en *mola manualis* anføres i et udateret kongebrev til Væ i Skåne fra tiden 1241-86.³⁵ I Ribe blev håndkværne forbudt ved et dekret fra kongen 1519-20, for at man ikke skulle unddrage sig skatten på malt.³⁶ Hvis der skal dømmes efter disse kilders ordlyd, har håndkværne været almindelige huslige redskaber.

Vandmøller og vindmøller, hestemøller og håndkværne er de fire former, under hvilke møllerne optræder i middelalderen. Af disse får kun de første en nærmere omtale i R.O., fordi denne kilde efter sin art mest er optaget af dem, mens vindmøllerne er yngre og formodentlig har været færre. Det har været vandmøllerne, der besørgede den mekaniske kornmaling, hvor der var mulighed for det, og således forblev det langt ned i tiden. Ifølge Statistisk Tabelværks 5. hæfte, 1842, fandtes der på den tid i det gamle Ribe amt, de sønderjyske enklaver ikke medregnet, 45 vandmøller og kun 11 vindmøller.

NOTER:

Om primitive vandmøller se Axel Steensberg: *Bondeguse og vandmøller i Danmark gennem 2000 år*, 1952, s. 63-69, og Viggo Nielsen i *Kuml* 1971, s. 61-72.

1. *Dipl. Dan.* 1, II, 1963, s. 270, nr. 143.
2. *Script.rer. Dan.* IV, 1776, s. 471.

3. Dipl. Dan. 1, V, 1957, s. 86, nr. 54.
4. Kong Valdemars jordebog ved Svend Aakjær, I, 1926-43, s. 7-8, og II, s. 66.
5. Steen B. Bøcher: Vandkraftens Udnyttelse i det sydlige Nørrejylland, 1942, s. 64.
6. R.O. s. 11, Dipl. Dan. 2, I, 1938, s. 132, nr. 156.
7. R.O. s. 19, Dipl. Dan. 2, II, 1941, s. 173, nr. 192, og s. 190f, nr. 215.
8. Corn. Hamsfort: Chronologia secunda. Script.rer. Dan. I, 1772, s. 291.
9. Kong Valdemars jordebog ved Svend Aakjær, II, 1926-43, s. 4-10.
10. 1266 blev 1 mark sølv sat til 4 $\frac{1}{9}$ mark penge, se P. Hauberg i Aar-bog f. nord. Oldk. og Hist., 1884, s. 255.
11. R.O. s. 31, Dipl. Dan. 2, V, 1943, s. 74, nr. 53.
12. R.O.s 54-55. Repert. dipl. 1, III, 1906, s. 438, nr. 6598, dat. 29. jan. 1433. Bøcher: l.l., s. 64-65.
13. R.O. s. 63.
14. R.O. s. 63, Dipl. Dan. 2, I, 1938, s. 236, nr. 301.
15. Kong Valdemars jordebog ved Svend Aakjær I, 1926-43, s. 3.
16. R.O. s. 76.
17. Dipl. Dan. 2, VII, 1956, s. 197, nr. 267.
18. Jyllands-Posten 22. dec. 1960 og 18. juli 1968.
19. R.O. s. 78.
20. Du Cange: Glossarium mediae et infimae latinitatis VIII, 1954, art. Tremuia, Tremula, s. 166.
21. R.O. s. 104.
22. R.O. s. 81 og 84.
23. R.O. s. 66.
24. A. Heise: Dipl. Vibergense, 1879, s. 177, nr. 237.
25. H. F. J. Estrup: Tygestrup. Samlede Skrifter II, s. 259, og Rasmus Nyerup: Historisk-statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge I, 1803, s. 168-169.
26. Dipl. Dan. 2, I, 1938, s. 216, nr. 275.
27. Dipl. Dan. 2, I, 1938, s. 257, nr. 333.
28. Dipl. Dan. 2, V, 1943, s. 271, nr. 287.
29. Dipl. Dan. 2, VI, 1948, s. 210, nr. 251.
30. Wolfgang Schefer i Nordelbingen 11, 1935, s. 288.
31. F. M. Feldhaus: Die Technik der Antike und des Mittelalters, 1931, s. 316.
32. M. Heyne: Das deutsche Nahrungswesen, 1901, s. 264.
33. M. Cl. Gertz: Vitae sanct. Dan., 1908-12, s. 367: Intrans . . . domum molendini, ut duceret equum, qui trahebat molendinum, per impetum rote ipsius molendini impulsus cecidit.
34. Script. rer. Dan. IV, 1776, s. 535.
35. Erik Kroman: Danmarks gamle købstadlovgivning, IV, 1961, s. 217.
36. Erik Kroman: Danmarks gamle købstadlovgivning, II, 1952, s. 105.